
ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԽՆԴԻՐԸ ԿԱՐՍԻ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍԻ ՆԱԽՕՐԵՒՆ

ԷՊԻԿ ՋՈՅՐԱԲՅԱՆ

Մոսկվայի՝ 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագրի 15-րդ հոդվածը Ռուսաստանի վրա ծանր պարտավորություն էր դրել՝ ձեռնարկել անհրաժեշտ քայլեր անդրկովկասյան հանրապետությունների կողմից իրենց վերաբերող կետերի անվերապահ ընդունումն ապահովելու համար: Այդ է պատճառը, որ ապրիլի առաջին օրերին Կովկասը ողողվեց չիչերի-նյան հեռագրերով ու նամակներով:

Դրանցում շոշափվում էր նաև Մոսկվայի պայմանագրով իր լուծումը չստացած միակ հարցը՝ Հայաստանի և Նախիջևանի միջև սահմանի ճշտման խնդիրը, ինչին և նվիրված է սույն հոդվածը:

Անցնելով ապրիլյան այդ օրերին Նախիջևանի հարցի արծարծումներին՝ նախ արձանագրենք, որ Չիչերինն այդ խնդրին անդրադարձել է ոչ միայն հայ-թուրքական պայմանագրի նախագծի կապակցությամբ գրված բացատրական գրությունում, այլև Ադրբեջանի արտգործոժողկոմ Հուսեյնովին ուղարկած հրահանգներում: «Երբ վճռվեց, որ Նախիջևանը անցնում է Ադրբեջանի հովանավորության տակ, - գրում է Չիչերինը Հուսեյնովին, - թուրքերը Նախիջևանի մարզի սահմանը որոշեցին ըստ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի, այսինքն՝ Նախիջևանի օգտին ընդգրկեցին Երևանի մարզի հարավային եռանկյունի գոտին: Ռազմական փորձագետների սխալմունքի պատճառով, առանց մեր գիտության, դա ընդունվել էր սահմանի մասին ռազմական փորձագետների հատուկ հանձնաժողովում: Դրա համար էլ, երբ հարցը նորից անցավ կոնֆերանս, միակ բանը, որ մենք կարող էինք անել, դա հարավային եռանկյունի հատվածում սահմանի ուղղության բողոքարկելն էր: Երկար պայքարից հետո որոշվեց, որ Հայաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի (ներկայացուցիչների - Է. Ջ.) հանձնաժողովը վերջնականապես կճշտի սահմանն այդ վայրում...»¹:

Դա իրոք այդպես է. քաղաքական հանձնաժողովի մարտի 10-ի և 12-ի նիստերում նա իսկապես եռանդուն կերպով բողոքեց այդ տարածքը Նախիջևանի սահմանների մեջ մտցնելու դեմ և հասավ այն բանին, որ հարցի վերջնական լուծումը թողնվեց խառը հանձնաժողովի վերջնական որոշմանը: Բայց դրա հետ մեկտեղ Չիչերինը ոչինչ չի բացատրում և դրանով իսկ չի փարատում ընթերցողի տարակուսանքը, թե ինչու բացառապես Հայաստանի հաշվին թուրքերին կատարած մեծամեծ զիջումներում (Կարս, Արդահան, Սուրմալու և այլն), որոնք, ի դեպ, դարձյալ ըստ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի են կատարվել, ռուսական պատվիրակությունը, փաստորեն, ծպտուն չիանեց, չբողոքեց ու սահմանագծի ամենաչնչին

¹ "Геноцид армян", ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарии. Т. 2, ч. 1. М., 2003, с. 492.

ուղղում չպահանջեց Հայաստանի համար խիստ կարևորություն ներկայացնող մի որևէ հատվածում (օր.՝ Անիի ավերակների, Կողբի աղահանքերի և այլն), իսկ Հայաստանի և Նախիջևանի սահմանագլխին ընկած այդ մի փոքր տարածքի պատկանելության հարցում նման ակտիվություն ցուցաբերեց: Ինչ խոսք, բոլոր կողմերից խուզված և նվազագույնի հասցված սահմաններում կծկված Խորհրդային Հայաստանի համար ամեն մի թիզ հողատարածքն էլ էական նշանակություն էր ստանում, և մենք պարտավոր ենք երախտիքի խոսք ուղղել Չիչերինին՝ թուրքերի կողմից որոշակի նկատառումով Նախիջևանին միացրած Երևանի գավառի հարավ-արևելյան «Եռանկյունի գոտին» Հայաստանին վերադարձնելու հարցում ցուցաբերած հետևողականության համար:

Բայց արդյո՞ք Չիչերինին հենց Հայաստանի շահն էր հետաքրքրում, արդյո՞ք նա չէր կեղծում՝ Նախիջևանի արևմտյան սահմանի փոփոխման իր պահանջի հիմքում դնելով «Եռանկյունի գոտին» Երևանի գավառի մաս լինելու կամ էլ Ադրբեջանի նախկին կառավարության կողմից այդ տարածքի վրա չհավակնելու փաստը: Անշուշտ կեղծում էր, ճիշտ այնպես, ինչպես կեղծում էր Յուսուֆ Քեմալը կոնֆերանսի քաղաքական հանձնաժողովի մարտի 12-ի նիստում՝ հայտարարելով, թե այդ հարցը խիստ կարևոր է Թուրքիայի արևելյան սահմանների պաշտպանության տեսակետից, թե ինքը վստահ է, որ Ադրբեջանը, ստանձնելով այդ տարածքի հովանավորությունը ևս, ամեն ինչ կանի, որպեսզի կատարի իր պարտքը Թուրքիայի, Ռուսաստանի և ողջ մարդկության առաջ: Մինչդեռ այդ վերամբարձ ոճի տակ թաքնված էր շատ հեռահար նպատակներ հետապնդող գաղափարախոսություն՝ պանթուրքիզմը, որը պահանջում էր ապահովել ընդհանուր սահմանի առկայություն Ադրբեջանի հետ: Իսկ ստեղծված իրադրության պայմաններում դա կարելի էր իրականացնել միմիայն Նախիջևանի միջոցով: Բավական է մի հայացք նետել քարտեզին, որպեսզի համոզվենք դրանում: Ալեքսանդրապոլի և Մոսկվայի պայմանագրերով տեղ դառնալով Սուրմալուի գավառին, որի վարչական սահմանը Արաքսի աջ ափով ձգվում էր մինչև պարսկական սահմանը (մինչև Ստորին Կարա-սու գետը), Թուրքիան դրանով իսկ Նախիջևանի երկրամասի հետ ընդհանուր սահման ունենալու հնարավորություն էր ստացել: Բայց դա կարող էր իրականանալ միայն այն դեպքում, եթե Նախիջևանի երկրամասի կազմում ընդգրկվեին ոչ միայն Շարուրի գավառակը, այլև Արաքսի ձախ ափով Գայլի Դրունքից դեպի արևմուտք տարածվող (մինչև Արարատ կայարան) Երևանի գավառի հարավային այն հատվածը, որը խորհրդաթուրքական դիվանագիտական շրջանակներում սկսել էին անվանել «Եռանկյունի գոտի»:

Կռահե՞լ էր Չիչերինն այդ գոտու պատկանելության հարցում թուրքական դիվանագիտության ետին ծալքերում թաքնված իրական նպատակը: Անշուշտ կռահել էր, այլապես այդպիսի համառություն չէր ցուցաբերի: Ասենք՝ Կովկասում գործող բոլշևիկյան ղեկավար գործիչների համար Ադրբեջանի հետ ընդհանուր սահման ունենալու թուրքերի մտադրությունը բոլորովին էլ գաղտնիք չէր: Թուրք-հայկական պատերազմի վերջին շրջանում թե՛ Ստալինը, թե՛ Օրջոնիկիձեն իրենց գրություններում շոշափել էին այդ խնդիրը և միանշանակ շեշտել, որ չի կարելի թույլ տալ, որ Թուրքիան

Աղբբեջանի հետ ընդհանուր սահման ունենա: Չիչերինի նման թրծված դիվանագետը չէր կարող այդ մասին պարզորոշ արտահայտվել ո՛չ կովկասյան իր կոլեգաների (հատկապես աղբբեջանցի) և ո՛չ առավել ևս թուրքերի հետ: Նա պետք է խնդրի լուծման այլ միջոց գտներ: Ահա, օրինակ, ինչ է գրում Չիչերինը այդ կապակցությամբ Յուսեյնովին ուղարկած հրահանգում. «Նախկինում, երբ Շահթախթինսկին մեզ հետ խոսում էր Նախիջևանի մասին, նա Նախիջևանի մարզի ծայրագույն սահմանը համարում էր Գայլի Դրունքը: Մինչդեռ Եռանկյունի գոտին՝ այսինքն Երևանի մարզի հարավային եռանկյունի մասը, ընկած է Գայլի Դրունքից դուրս, այսինքն՝ հեռու նրանից, ինչին հավակնում էր Շահթախթինսկին»²:

Եթե Չիչերինի այս հրահանգը չլիներ, ապա այդպես էլ չէինք իմանա, որ ինչ-որ ժամանակ Յայաստանի թիկունքում Շահթախթինսկին և Չիչերինը բանակցություններ են վարել, ինչի մասին ոչ մի հիշատակություն չի պահպանվել: Ափսոս միայն, որ Չիչերինը չի կոնկրետացնում, թե երբ է դա տեղի ունեցել, կոնֆերանսի նախօրեի՞ն, թե՞ ավելի վաղ, չի ասում նա, թե ինչով են դրանք ավարտվել: Դրա փոխարեն Յուսեյնովին հանձնարարում է անմիջապես նախնական քննարկում կազմակերպել, պարզել Աղբբեջանի կարծիքը և հայտնել իրեն: Նա գտնում է, որ պետք է Յայաստանի և Նախիջևանի միջև անցկացվելիք սահմանը նախապես որոշել, որպեսզի իրենք իմանան, թե ինչ առաջարկությամբ են Յայաստանի և Աղբբեջանի ներկայացուցիչները ներկայանալու Թուրքիայի մասնակցությամբ եռյակ հանձնաժողովին: Չիչերինը Յուսեյնովից պահանջում է այդ հարցը քննարկել նաև Յայաստանի և Վրաստանի իր կոլեգաների հետ և ապահովել այդ սահմանի մասին ընդհանուր համաձայնություն, որպեսզի հնարավոր լինի եռյակ հանձնաժողովում այն պաշտպանել:

Ինչպես տեսնում ենք, Չիչերինը լրջորեն մտահոգված էր «Եռանկյունի գոտին» Յայաստանին վերադարձնելու հարցով, թեև հայ-թուրքական պայմանագրի վերաբերյալ բացատրական գրությունում այդ մասին պարզորոշ չի արտահայտվում, այլ բավարարվում է հատուկ ընդգծելով, թե թուրք-հայկական պայմանագրում պետք է առանձին հոդված լինի, որ «երկու պայմանավորվող կողմերը համաձայն են, որ «Եռանկյունի գոտու» տարածքի, որն ընկած է հնահունի (Արաքս գետ - Է. Ձ.) և այլն, պատկանելության հարցը պետք է լուծվի Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագրի երրորդ հոդվածի որոշման համաձայն»³:

Եթե հիշենք, որ բացատրական գրությունները կազմելիս Աղբբեջանի և Յայաստանի միջև եռանկյունու վերաբերյալ որևէ համաձայնության մասին խոսք չի եղել չէր կարող, ապա հեշտ կլինի հասկանալ նման հոդվածի մասին Չիչերինի առաջարկությունը: Բայց դատելով Բեկզադյանի ստացած որոշ հաղորդումներից (Յայիեղկոմի համար նախատեսված ռադիոգիրը Բաքու՝ Աթաբեկովին և Թիֆլիս՝ Շավերդովին, Բեկզադյանի հետ Աթաբեկովի հեռախոսագրույցը)՝ այդ հարցը շոշափվել է Չիչերինի հետ Բեկզադյանի հետկոնֆերանսյան հանդիպման (օրն անհայտ է) ժամանակ: Յայաստանի ազգային արխիվում պահվող այդ փաստաթղթերից պարզ-

² Նույն տեղում, էջ 492-493:

³ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 63, թ. 31:

րոշ երևում է, որ թե՛ Չիչերինին և թե՛ Բեկզադյանին առավելապես անհանգստացնում էր Շահթախթինսկու գործունը, մարդ, որը կարող էր խառնել խաղաքարտերը և խախտել նախնական պայմանավորվածությունը: Ռադիոգրում ուղղակի ասված է. «**Չիչերինի հետ մեկտեղ անհրաժեշտ են համարում, որ Ադրբեջանի ներկայացուցիչը, որը ոչ մի դեպքում Շահթախթինսկին չպետք է լինի, Շարուր-Ռարալազյազի հարցում քվեարկի մեր պատվիրակի հետ միասին**»⁴ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.): Իսկ Բաքվում Հայաստանի ներկայացուցիչ Աթաբեկովը Բեկզադյանի հետ հեռախոսազրույցից հետո Մռավյանին ուղարկած գրությունում ավելի լայն մեկնաբանություն է տալիս՝ գրելով, թե «Բեկզադյանը և Չիչերինը անհրաժեշտ են համարում, որ Շարուր-Ռարալազյազի շրջանի հարցերում Հայաստանը և Ադրբեջանը հանդես գան միասնաբար, ըստ որում **Շահթախթինսկու թեկնածությունը՝ եթե Ադրբեջանի կողմից այն առաջադրվի, պետք է վճռական կերպով մերժվի**»⁵ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Չի կարող տարօրինակ չթվալ, որ Չիչերինը, դեմ լինելով Շահթախթինսկու թեկնածությանը, այդ մասին բացահայտ չի արտահայտվում, Ադրբեջանի ղեկավարության առաջ նման պահանջ չի դնում, այլ փորձում է Նախիջևանին առնչվող հարցերում նրա հետագա մասնակցությունը կասեցնել Հայաստանի ղեկավարության միջոցով: Սա մի կողմից վկայում է բոլշևիկյան ղեկավարության հիերարխիայում Չիչերինի դիրքերի թուլության⁶, մյուս կողմից՝ Նախիջևանի հարցում Շահթախթինսկու գործունեությունից նրա դժգոհ լինելու մասին: Բայց կարո՞ղ էր Հայիեդկոմը Ադրբեջանի առաջ նման պահանջ դնել, և ի՞նչ պատճառաբանությամբ պիտի առարկեր Շահթախթինսկու թեկնածությանը: Բեկզադյանն այդ կապակցությամբ որևէ կոնկրետ բան չի առաջարկում Հայիեդկոմին, այլ ռադիոգրի վերջում միայն ավելացնում է, թե «Շահթախթինսկուն մերժելու որպես առիթ տես՝ Չիչերինի գրությունը և իմ ծածկագրերի հաղորդումները»⁷:

Դժբախտաբար, մեզ մատչելի արխիվներում Բեկզադյանի մատնանշած փաստաթղթերից և ոչ մեկը հայտնաբերել չհաջողվեց: Անհայտ է մնում նաև այն, թե Հայիեդկոմը, այնուամենայնիվ, Շահթախթինսկու թեկնածության մերժման ուղղությամբ որևէ փորձ կատարե՞լ է, թե՞ ոչ: Կարծում ենք՝ չի կատարել, իսկ եթե կատարել է, ապա անհաջող, քանի որ Շահթախթինսկին, ինչպես հետագա շարադրանքում կտեսնենք, դարձյալ ակտիվ դեր է խաղացել ինչպես «Եռանկյունի գոտու» խնդրի լուծման գործում, այնպես էլ Կարսի կոնֆերանսում՝ որպես Ադրբեջանի պատվիրակության ղեկավար:

Թուրքական գորքերի հեռանալը սահմանի այն կողմ, կովկասյան հանրապետությունների սուվերենությունը չխախտելու վերաբերյալ Մոսկվայում ձեռք բերված համաձայնությունները, ինչպես նաև Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը չճանաչելու մասին Չիչերինի բազմաթիվ հայտարարությունները կոնֆերանսի օրերին և տունդարձի ճանապարհին բոլոր երեք հանրապետու-

⁴ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 85, թ. 3:

⁵ Նույն տեղում, գ. 105, թ. 14:

⁶ Գ. Չիչերինը բոլշևիկյան կուսակցությանն անդամագրվել էր միայն 1918 թ.:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 85, թ. 3:

թյունների հետ պայմանագրեր ստորագրելու վերաբերյալ Չիչերինի և Յուսուֆ Քեմալի միջև կայացած ջենտլմենական համաձայնությունը, թվում է, բավարար նախադրյալ էին Թուրքիայի և Խորհրդային Հայաստանի հարաբերությունները Մոսկվայի պայմանագրի հիմքի վրա կարգավորելու համար: Սակայն, վերադառնալով Մոսկվայից, թուրքական պատվիրակությունը դարձյալ փորձեց Հայաստանի հարցում Բաքվում սողանցք թողնել՝ Հուլյանովի հետ հանդիպման ժամանակ հայտարարելով, թե պատրաստ են առանձին-առանձին պայմանագրեր ստորագրելու Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ, իսկ Հայաստանի հետ պայմանագիր կնքելու լիազորություն չունեն: Եվ քանի որ վերջիններս, կատարելով Չիչերինից ստացած հրահանգը, հրաժարվեցին սեպարատ պայմանագրեր կնքելու առաջարկությունից և պահանջեցին բոլոր երեք հանրապետությունների մասնակցությամբ կոնֆերանսի գումարում, ուստի թուրքական պատվիրակությունը, օգտվելով դրանից, հեռացավ Թուրքիա՝ կոնֆերանսի գումարման հարցը թողնելով անորոշ և, միաժամանակ, փորձեց պայմանագրերի չկնքման համար մեղքը բարդել կովկասյան հանրապետությունների վրա: Մեկնաբանելով Բաքվում կատարվածը՝ Հուլյանովը Չիչերինին (պատճենը՝ Մռավյանին) ուղարկած ապրիլի 16-ի հեռագրում հայտնում է. «Ես նրան պատասխանեցի, որ մենք չենք կարող թույլ տալ, որ Ադրբեջանի և Թուրքիայի հարաբերությունները մեկ լինեն, իսկ Թուրքիայինը և Հայաստանինը՝ մի այլ, կամ Հայաստանինը և Վրաստանինը՝ մեկ ուրիշ: ...Ես Սահմուդ Շևքեթին հայտնեցի, որ անդրկովկասյան հանրապետությունները պետք է միատեղ պայմանագիր կնքեն Թուրքիայի հետ»⁸:

Հենց այդ օրերին էր, որ թուրք քաղաքական ու զինվորական գործիչները, խոսքները մեկ արած, հայտարարություններ էին անում, թե Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը դեռևս ուժի մեջ է: Անկարայում նաև չէին շտապում վավերացնելու Մոսկվայի պայմանագիրը:

Չնայած իրադարձությունների նմանօրինակ զարգացմանը, չնայած այն բանին, որ կոնֆերանսի գումարման տեղի ու ժամանակի շուրջ որևէ կոնկրետ պայմանավորվածություն դեռևս ձեռք չէր բերվել, այնուամենայնիվ, կարծելով, թե կոնֆերանսի գումարումը մոտ օրերի խնդիր է, հանրապետությունները սկսեցին ակտիվ կերպով նախապատրաստվել կոնֆերանսին՝ առաջ քաշել առաջարկություններ, կազմել հուշագրեր, պայմանագրերի նախագծեր և այլն: Նախիջևանյան հիմնախնդրին առնչվող այդ փաստաթղթերի մի մասին մենք դեռ կժամոթանանք: Իսկ առայժմ հակիրճ նշենք, որ թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսին նախապատրաստվելու առաջնահերթ խնդիրների շարքում հայտնվեց նաև Անդրկովկասի Խորհրդային հանրապետությունների տնտեսական և քաղաքական միավորման հարցը և այս կամ այն չափով, ուղղակի թե անուղղակի, հանրապետությունների միջև սահմանների որոշման հարցը:

Անդրֆեդերացիայի կազմավորման, նրա տնտեսական ու քաղաքական նախադրյալների, Մյասնիկյանի միջոցով Կովկասի կոմունիստներին ուղարկած Լենինի հայտնի նամակի դրույթների մասին մեր պատմաբաններն այնքան շատ են գրել և այսօր էլ դեռ շարունակում են գրել, որ այդ հարցին անդրադառնալը, կարծում ենք, անիմաստ կլինի: Միանգամայն

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 11, թ. 88:

ճիշտ դիրքերից են մեկնաբանվում թե՛ միավորման պատճառներն ու անհրաժեշտությունը, թե՛ դժվարություններն ու խոչընդոտները: Միայն ավելացնենք, որ այդ ամենի հետ մեկտեղ չպետք է մոռացության տալ թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսի գործոնը: Կոնֆերանսում միասնաբար, որպես մեկ պայմանավորվող կողմ հանդես գալու և միասնական պայմանագիր կնքելու համար անհրաժեշտ էր որոշ իրավական հիմքեր ստեղծել: Թե որքան հրամայական էր դա, պարզորոշ ցույց էին տվել մոսկովյան բանակցություններում անդրկովկասյան հանրապետությունների ինքնիշխանության վերաբերյալ թուրք պատվիրակների համառ հարցապնդումները:

Միավորման գործընթացը սկիզբ առավ ապրիլի վերջին օրերին (առաջնահերթությունը տրվել էր երկաթուղիներին ու արտաքին առևտրին) և կարճ ժամանակամիջոցում լայն թափ առավ՝ ընդգրկելով նորանոր բնագավառներ (վալուտային միջոցները, արտաքին քաղաքականությունը և այլն): Այդ հարցերը որքան որ հետաքրքիր, բայցևայնպես դուրս են մեր ուսումնասիրության շրջանակներից: Բավարարվենք միայն նշելով, որ այդ ամենը հեշտ ու հանգիստ չէր անցնում, որ հատկապես Վրաստանում, մասամբ Ադրբեջանում քիչ չէին ընդդիմադիր ուժերը, որոնք երբեմն բացահայտ, երբեմն քողարկված հանդես էին գալիս միավորման դեմ: Խորհրդահայ պատմաբանները քիչ էջեր չեն նվիրել այսպես կոչված «վրացական ուկրոնիստների» և ադրբեջանական ազգայնականների գործունեության լուսաբանմանը: Նաև ցույց են տվել, որ տնտեսական ռեսուրսներից զուրկ Հայաստանը առավել քան շահագրգռված էր Անդրֆեդերացիայի կազմավորման հարցում:

Սակայն կար մի բնագավառ, որտեղ ավելի շատ խոսում էին ոչ թե միավորման, այլ սահմանազատման մասին: Խոսքը հանրապետությունների ներքին սահմանների որոշման ու հաստատման մասին է, առանց որի ոչ մի միավորում հնարավոր չէր: Բայց դրա լուծումն էլ հեշտերից չէր: Հանրապետությունների խորհրդայնացումով անցյալից ժառանգություն մնացած տարածքային վիճելի հարցերը չվերացան: Ադրբեջանը և Վրաստանը չէին հրաժարվել Հայաստանի հաշվին ընդարձակվելու իրենց նախորդների քաղաքականությունից: Թուրքիայի օգնությամբ տեր դառնալով Նախիջևանին՝ Ադրբեջանն այժմ էլ հայացքը հառել էր Ղարաբաղին և Ջանգեզուրին: Իսկ Վրաստանը անվերապահորեն իրենն էր համարում թե՛ Ջավախքը և թե՛ Լոռին:

Թե ինչպես լուծվեցին այս հարցերը կոմունիստական «ազգային քաղաքականության» դիրքերից, նմանապես բավականաչափ լուսաբանված է: Հետևապես հանրապետությունների միջև սահմանների որոշման խնդրին կանդրադառնանք այնքանով, որքանով որ դա կառնչվի Հայաստանի և Նախիջևանի միջև սահմանագծի ճշտման կամ, ինչպես ընդունված էր ասել, «Եռանկյունի գոտու» հարցին: Իսկ այն առաջին անգամ Անդրկովկասի հանրապետությունների ներկայացուցիչների (Օրախելաշվիլի, Բեկզադյան, Հուսեյնով և Շահթախթինսկի) և Օրջոնիկիձեի ու Լեգրանի մասնակցությամբ քննարկվել է Բաքվի խորհրդակցությունում 1921 թ. մայիսի 7-ին: Ինչպես տեսնում ենք, խորհրդակցությանը չէին մասնակցում հանրապետությունների առաջին դեմքերը՝ Մախարաձեն, Մյասնիկյանը, Նարիմանովը, որոնք կանչվել էին Մոսկվա: Չէր մասնակցում նաև

Կիրովը, որը Կովբյուրոյի մայիսի 2-ի միստի որոշումով նշանակվել էր հանրապետությունների միջև սահմանները ճշտող հանձնաժողովի նախագահ⁹: Իսկ խորհրդակցությունը նախագահող Մամիա Օրախելաշվիլու ներկայացրած օրակարգն այսպիսին էր.

«1. Թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովի կառավարության հետ անդրկովկասյան հանրապետությունների միացյալ կոնֆերանսը:

2. Թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսի տեղը և ժամանակը:

3. ԹԱՄԺ-ի կառավարության հետ անդրկովկասյան հանրապետությունների բանակցությունների հիմքերը:

4. Անդրկովկասյան հանրապետություններից յուրաքանչյուրի հետ կապված հարցերի քննարկման կարգը:

5. Լրացումներ և փոփոխություններ ի զարգացումն Մոսկվայի պայմանագրի»¹⁰:

ՀՀ ազգային արխիվում պահվող այդ փաստաթղթի հետ ծանոթությունից ստացած առաջին տպավորությունն այն է, որ խորհրդակցության մասնակիցներին ոչ այնքան հետաքրքրել են օրակարգում դրված հարցերը, որքան այն, թե ինչպես պետք է անվանել այդ հավաքույթը՝ խորհրդակցություն, թե՞ կոնֆերանս: Մատյան (журнал) վերնագիրը կրող այդ փաստաթուղթը բավականին ընդարձակ է (տպագիր 7,5 էջ) և կազմված է սղագրական արձանագրության ձևով¹¹: Ներկայացված է բոլոր ելույթների հակիրճ բովանդակությունը, որից էլ պարզ է դառնում, որ օրակարգի հրապարակումից հետո առաջինը Հոսեյնովն է ելույթ ունեցել և բարձրացրել այն հարցը, թե պե՞տք է արդյոք խորհրդակցությունը դիտել որպես նախնական, որից հետո կգումարվի կոնֆերանս, թե՞ այն պետք է համարել անդրկովկասյան հանրապետությունների կոնֆերանս: Նրան առարկեց Բեկզադյանը՝ հայտարարելով, որ խորհրդակցությունը չի կարելի կոնֆերանս անվանել, քանի որ կոնֆերանսի ընդունած որոշումները պարտադիր կատարման ենթակա են, ուստի կոնֆերանսից առաջ պետք է հանրապետություններում անհրաժեշտաբար քննարկվեն օրակարգային հարցերը, ընդունվեն համապատասխան որոշումներ, որոնք և կներկայացվեն կոնֆերանսի քննարկմանը: Բեկզադյանը¹² նաև ավելացնում է, թե խորհրդակցության օրակարգային հարցերը (Թուրքիայի հետ բանակցություններում միասնաբար հանդես գալու և այլն) կարելի է լուծված համարել, և միակ հարցը, որ պետք է լուծվի, Հայաստանի և Նախիջևանի միջև սահմանագծի ճշտումն է:

Բեկզադյանին Հոսեյնովը պատասխանում է ընդարձակ ելույթով՝ փորձելով ամեն կերպ հիմնավորել խորհրդակցությունը կոնֆերանս հայտարարելու անհրաժեշտությունը, առաջարկում է ներկայացնել Երևանի կարծիքը օրակարգի հարցերի մասին, խոստանում է Բեկզադյանին հեռախոսակապ ապահովել Երևանի հետ և այլն: Մինչդեռ Բեկզադյանը Երևանի կարծիքն իսկապես չէր կարող ներկայացնել այն պարզ պատճառով, որ մինչ այդ Հայիեղկոմը այդ հարցերին չէր անդրադարձել: Արխիվային մի

⁹ Տե՛ս ԲԳԱՍԻ, փ. 64, օր. 2, e/x 1, л. 57:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 21, թ. 69:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 67-70:

¹² Փաստաթղթում Բեկզադյանի անվան սկզբնատառը «А»-ի փոխարեն ներկայացված է «М» տառով: Դժվար է ասել, թե միստի քարտուղարի՞ սխալն է դա, թե՞ տպագրողի:

փաստաթղթից տեղեկանում ենք, որ Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ սահմանների հարցը Հայիեղկոնը Մյասնիկյանի գլխավորությամբ (մասնակցում էին Մռավյանը, Մակինցյանը և Լուկաշինը) քննարկել է Բաքվի խորհրդակցությունից երկու օր անց՝ մայիսի 9-ի նիստում, և որոշել Մռավյանի նախագահությամբ ստեղծել հանձնաժողով (անդամներ՝ Համբարձումյան, Կարագյոզյան, Լազյան և այլն)՝ նախապատրաստելու համար Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ սահմանների հաստատման հարցը և այնուհետև այն «հարուցելու հարևան հանրապետությունների կառավարությունների առաջ»¹³:

Խորհրդակցությունը Անդրկովկասյան հանրապետությունների կոնֆերանս հռչակելու Հուլեյնովի համառ պնդումները (նա ելույթ ունեցավ 5, Բեկզադյանը՝ 2, Օրջոնիկիձեն՝ 4, Լեգրանը՝ 4, Օրախելաշվիլին՝ 2 անգամ) չէին կարող չվկայել այդ հարցում Ադրբեջանի ղեկավարության շահագրգռության մասին: Դժվար չէր գուշակել, որ Ադրբեջանին հատկապես հետաքրքրում էր օրակարգի հինգերորդ կետը, այն է՝ Հայաստանի և Նախիջևանի միջև սահմանագծի որոշման հարցը, որի մասին կոնֆերանսի կայացրած որոշումը վերջնական կլիներ: Բայց Հուլեյնովի բոլոր փորձերն իզուր անցան, թեև այս կամ այն կերպ Հուլեյնովի առաջարկությունը պաշտպանեցին Օրջոնիկիձեն և Լեգրանը, բայցևայնպես Բեկզադյանը մնաց անդրդվելի և հայտարարեց, որ չի կարող համաձայնել ներկա խորհրդակցությունը կոնֆերանսի վերածելու առաջարկությանը, քանի որ Հայաստանի հեղկոնի համար Մոսկվայի պայմանագրի որոշ կետեր պարզ չեն և ուսումնասիրության կարիք ունեն:

Բեկզադյանի այս վճռական դիրքը չէր կարող իր ազդեցությունը չթողնել մասնակիցների վրա, և նույնիսկ Օրջոնիկիձեն տեղի տվեց, ու ընդունվեց հետևյալ որոշումը. «Ներկա խորհրդակցությունը համարել նախնական, որից հետո՝ Մոսկվայից Անդրկովկասյան հանրապետությունների պատվիրակների վերադառնալու և տեղերում, այսինքն՝ Վրաստանում, Ադրբեջանում և Հայաստանում օրակարգի ներկա հարցերը ուսումնասիրելուց հետո, գումարել Անդրկովկասյան հանրապետությունների կոնֆերանս երևան քաղաքում»¹⁴:

Այսպիսի վախճան ունեցավ Հուլեյնովի և Բեկզադյանի վեճը խորհրդակցությունը կոնֆերանսի վերածելու շուրջ, այսպես Բեկզադյանը կանխեց անմիջականորեն կոնֆերանսում Հայաստանի և Նախիջևանի միջև սահմանի լուծման հարցը «Եռանկյունի գոտու» հատվածում: Բայցևայնպես, խուսափել այդ հարցի քննարկումից չհաջողվեց: Դա տեղի ունեցավ այն բանից հետո, երբ որոշում կայացվեց Թուրքիայի հետ բանակցությունների հիմքում Մոսկվայի պայմանագիրը դնելու մասին (դրանից առաջ ընդունվել էր որոշում Անդրկովկասի հանրապետությունների որպես մեկ միասնական կողմ հանդես գալու և Թուրքիայի հետ կոնֆերանսի տեղի և ժամանակի մասին հարցերը ու որոշվել, որ ցանկալի է այն գումարել Թիֆլիսում կամ Բաքվում, բայց դեմ չեն լինի նաև Կարսին): Այդ որոշումն ընդունելուց անմիջապես հետո նիստում նախագահող Օրախելաշվիլին առաջարկեց քննարկել նաև Նախիջևանի սահմանի մասին հարցը և ձայնը տվեց

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 15, թ. 16-17:

¹⁴ Նույն տեղում, գ. 21, թ. 67-ի շրջերես:

Շահախախտումները, որը, ի դեպ, մինչ այդ օրակարգային հարցերի քննարկումներին չէր մասնակցել, ինչից դժվար չէ եզրակացնել, որ խորհրդակցությանը նա հրավիրված էր հենց Նախիջևանի հարցի կապակցությամբ:

Շահախախտումները իր խոսքը սկսեց Նախիջևանի խնդրի վերաբերյալ պատմական էքսկուրս կատարելով, բայց թե ինչ էլ ասել, մնում է անհայտ, քանի որ նիստի քարտուղարը այդ մասին ոչինչ չի նշել, այլ միայն հակիրճ արձանագրել է, որ Շահախախտումները «պատմական տեղեկանք է տալիս և ավելացնում, որ երբ ընկ. Չիչերինը հարցրեց իրեն, թե որտեղ ճիշտ կլինի անցկացնել Նախիջևանի հյուսիս-արևմտյան սահմանը Հայաստանի հետ, ինքը մատնացույց արեց Գայլի Դրունքը՝ որպես սահմանային կետ, թեև թուրքական օկուպացիոն զորքերը զբաղեցնում էին այդ կետից հյուսիս և արևմուտք ընկած տարածքը: Բայց պաշտոնական հանձնաժողովում մեր ռազմական մասնագետները սխալ են թույլ տվել Նախիջևանի սահմանը անցկացնելով հյուսիս-արևմուտքով և Նախիջևանի կազմում ընդգրկելով Երևանի գավառի հարավային եռանկյունին»¹⁵:

Շահախախտումները չէր կեղծում. նա իսկապես Մոսկվայի կոնֆերանսի օրերին Չիչերինին այդպես էր պատասխանել՝ վկայակոչելով մուսավաթական կառավարությանը, որն իր ծայրագույն սահմանը համարել էր Գայլի Դրունքը: Բայց դատելով սահմանագծի անցկացման մասին Շահախախտումները առաջարկությունից՝ Բաքվի ղեկավարությունը մտադիր չէր բավարարվել Գայլի Դրունքով անցկացվող սահմանագծով: Դրա մասին է վկայում Շահախախտումները հետևյալ առաջարկությունը, որ նա արել է «Եռանկյունի գոտու» առաջացման պատմությունը ներկայացնելուց հետո. «Հույժ նպատակահարմար կլինի, եթե տեղում ճշգրիտ և անառարկելի սահմանն անցկացնեին տեղացի, գիտակ ընկերները»¹⁶: Եվ քանի որ տեղացիները ադրբեջանցիներ էին, ուստի, ըստ Շահախախտումների, հենց նրանք էլ պետք է որոշեին անառարկելի սահմանագիծը, որը, անշուշտ, հօգուտ Նախիջևանի կկտրեր եռանկյունու մի հատվածը:

Շահախախտումները հետո ելույթ ունեցող Լեգրանը խորհրդակցության մասնակիցներին հիշեցրեց, որ Մոսկվայի պայմանագրի համաձայն՝ Նախիջևանի հյուսիսարևմտյան սահմանի ճշտման նպատակով պետք է Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Հայաստանի ներկայացուցիչներից ստեղծվի հանձնաժողով, «որը հայկական ու ադրբեջանական ներկայացուցիչների կոնտակտի արդյունքում հարցին այնպիսի լուծում կտա, ինչպիսին որ մեր կողմից կորոշվի»¹⁷:

Պարզ է, որ Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև համաձայնության կայացումից հետո Թուրքիան, հանձնաժողովում մնալով միայնակ, չէր կարող ազդել հարցի լուծման վրա: Բայց պարզ չէ մեկ այլ բան, թե արդյոք Լեգրանը առաջարկել է հարցը լուծել հենց խորհրդակցությունում: Արխիվային փաստաթղթում այդ մասին ոչինչ չկա: Սակայն նիստի քարտուղարը արձանագրել է Լեգրանից անմիջապես հետո ելույթ ունեցած Բեկզադյանից միայն մեկ նախադասություն, որտեղ ասված է, թե ինքը «չի կարող

¹⁵ Նույն տեղում, թ. 68:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Նույն տեղում:

ճիշտ սահման նշել տեղանքին ծանոթ չլինելու պատճառով»¹⁸: Իսկ սա նշանակում է, որ, այնուամենայնիվ, Լեզրանը խոսքը ուղղել է Բեկզադյանին՝ ակնկալելով նրանից պատասխան: Սա առավել ակնառու է դառնում Բեկզադյանի պատասխանից հետո Օրջոնիկիձեի առաջարկությունից. «Յանձնարարել Ադրբեջանի և Յայաստանի ներկայացուցիչներին տեղում պարզել սահմանի ճիշտ անցկացման հարցը»¹⁹, որից հետո ընդունվեց որոշում, որում ասված էր, որ հաշվի առնելով այն, որ Թուրքիայի և Յայաստանի հարաբերությունները առանձնապես սուր են, պնդել, որ առաջին հերթին քննարկվեն պայմանագրային հարաբերությունների հաստատման հարցը Թուրքիայի և Յայաստանի միջև, այնուհետև՝ Թուրքիայի և Վրաստանի և հետո՝ Թուրքիայի և Ադրբեջանի (4-րդ կետ): Իսկ օրակարգի 5-րդ կետի (փոփոխություններ և լրացումներ Մոսկվայի պայմանագրի մեջ) վերաբերյալ ընդունված որոշման մեջ ասված է, որ նկատի առնելով այն, որ Մոսկվայի պայմանագրի երրորդ հոդվածով Յայաստանի և Նախիջևանի միջև սահմանի ճշտման հարցը դրված է Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Յայաստանի ներկայացուցիչներից կազմված հանձնաժողովի վրա, և հետևապես այդ հարցը անխուսափելիորեն դրվելու է թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսի առաջ՝ «անհապաղ ձեռնարկել միջոցներ Ադրբեջանի և Յայաստանի ներկայացուցիչների կողմից տեղում սահմանի ճիշտ անցկացման հարցի ուսումնասիրման համար՝ **համաձայն ազգագրական սկզբունքի, ինչպես նաև այդ հարցի վերաբերյալ տեղական ազգաբնակչության մոտ ձևավորված կարծիքների**»²⁰ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Կարծում ենք՝ իմաստուն պետք չէ լինել՝ հասկանալու, որ խորհրդակցության՝ «ազգագրական սկզբունքի» և «տեղական բնակչության կարծիքի» հիման վրա Յայաստանի և Նախիջևանի միջև սահմանի անցկացման մասին հարցադրումը կդառնա այն հիմքը, որը հնարավորություն կտա սահմանն անցկացնելու ոչ թե Գայլի Դրունքով, ինչպես որ Չիչերինն էր նախատեսել, այլ դրանից արևմուտք, և դրանով իսկ Երևանի գավառի հարավարևմտյան մասից՝ «Եռանկյունի գոտուց» կկտրվի և Նախիջևանին կմիացվի մի որոշ հատված:

Այսպիսի վախճան ունեցավ Յայաստանի և Նախիջևանի միջև սահմանի ճշտորոշման հարցի քննարկումը Բաքվի խորհրդակցությունում: Այսպես, Բեկզադյանի համառ պնդումը՝ խորհրդակցությունը կոնֆերանսի չվերածել, ինչպես հետագայում կտեսնենք, շրջվեց հենց Յայաստանի դեմ: Մինչդեռ խորհրդակցությունից 4 օր անց՝ մայիսի 11-ին, Ասքանազ Մռավյանի հետ հեռախոսային խոսակցության ժամանակ, պատասխանելով խորհրդակցության ընդունած որոշումների վերաբերյալ վերջինիս հարցին, Ալ. Բեկզադյանը ոչինչ չի ասում ո՛չ Յոսեֆինովի հետ իր բանավեճի մասին (խորհրդակցությունը կոնֆերանս հռչակելու վերաբերյալ) և ո՛չ էլ «Եռանկյունի գոտում» սահմանի որոշման գործում «ազգագրական սկզբունքի» և «տեղի ազգաբնակչության ձևավորված կարծիքը» հաշվի առնելու վերաբերյալ խորհրդակցության ընդունած որոշման մասին: «Նա-

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Նույն տեղում, շրջերես:

խիջևանը, Դարալագյազը Հայաստանից սահմանագատող Եռանկյունու հարցում, - ասել է Ալ. Բեկզադյանը, - Հայաստանի և Ադրբեջանի ներկայացուցիչներին հանձնարարել է (խորհրդակցությունը - է. Ջ.) ներկայացնել իրենց նախագծերը առաջիկա կոնֆերանսին, ինչպես նաև հանձնարարել է Հայաստանին և Ադրբեջանին այդ կոնֆերանսին ներկայանալ պատրաստի նախագծերով՝ Մոսկվայում մշակված վրաց-թուրքական պայմանագրի օրինակով»²¹ (ընդգծումը մերն է - է. Ջ.):

Եթե ընդգծված տողերը համեմատենք խորհրդակցությունում ընդունված որոշման հետ, ապա կտեսնենք, որ Բեկզադյանն իսկապես խուսափել է «ազգագրական սկզբունքի» և «տեղական ազգաբնակչության կարծիքը» հաշվի առնելու մասին խոսելուց: Իսկ դա մշակվում է, որ Բեկզադյանը կամ մշակվածություն չի տվել խորհրդակցությունում ընդունված որոշման այդ կետին, կամ էլ իսկապես նա ծանոթ չէր այդ տեղամասի ազգագրական պատկերին, ինչպես հայտարարել էր խորհրդակցության ժամանակ:

Ա. Մռավյանի և Ալ. Բեկզադյանի հեռախոսային խոսակցության ժամանակ շոշափվել է նաև անդկովկասյան հանրապետությունների միջև սահմանագծերի անցկացման հարցը, ինչի մասին ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի կովկասյան բյուրոն որոշում էր կայացրել մայիսի 2-ի նիստում²²: Ըստ այդ որոշման՝ Ս. Կիրովի գլխավորությամբ պետք է ստեղծվեր հանձնաժողով երեք հանրապետությունների ներկայացուցիչներից, որը սահմանագծման աշխատանքները պետք է ավարտեր մինչև հունիսի 1-ը և այն ներկայացներ Կոմբյուրոյի հաստատմանը: Մռավյանը Թիֆլիսում գտնվող Ալ. Բեկզադյանի ուշադրությունն է հրավիրում Ախալքալաքի վրա, հանձնարարում հայտնել Դանուշ Շահվերդյանին (խորհրդային Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչը Վրաստանում) Ախալքալաքի գավառի վերաբերյալ վիճակագրական նյութերի հավաքման մասին, որին Բեկզադյանը պատասխանում է, որ Ախալքալաքի և Լոռու չեզոք գոտու վերաբերյալ միջոցներ կծեռնարկեն, նաև տեղեկացնում, որ երկու շաբաթից Կիրովը Թիֆլիսում կլինի, հետևապես մինչ այդ անհրաժեշտ է գործուղել մեկին՝ որպես Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ, սահմանների հաստատման հանձնաժողովի համար²³:

Հանրապետությունների միջև սահմանների որոշման աշխատանքները հատկապես պետք է անհանգստացնեին խորհրդային Հայաստանի ղեկավարներին, քանի որ բոլոր կողմերից խուզված հանրապետությանը նոր մարտահրավերներ էին սպասվում: Ադրբեջանը, Թուրքիայի օգնությամբ տեր դառնալով Շարուր-Նախիջևանին, այժմ էլ աչքը գցել էր հայաբնակ Լեռնային Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի վրա, իսկ Վրաստանը Լոռու չեզոք գոտու դիմաց բացահայտորեն պահանջում էր ամբողջովին հայերով բնակեցված Ախալքալաքի գավառը: Այսպիսի պայմաններում մայիսի 23-ին Հայկոմկուսի կենտկոմի պլենումը, որին ներկա էին Մյասնիկյանը, Լուկաշինը, Ազատյանը, Մակինցյանը, Մռավյանը, Բեկզադյանը, Կարինյանը և Խաչիկը, լսում է երեք հանրապետությունների միջև սահմանագծի անցկացման հանձնաժողովի համար ներկայացուցիչ ուղարկելու հարցը և որոշում ըն-

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 53, ք. 109:

²² Տե՛ս ԲԴԱՍԻԻ, ֆ. 64, օր. 2, Ե/Մ 1, լ. 57:

²³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 53, ք. 109:

դուռում գործուղել Ալ. Բեկզադյանին²⁴: Իսկ ընդամենը հինգ օր հետո՝ մայիսի 28-ին, Հայկոմկուսի կենտրոնի պլենումը նույն կազմով լսում է Լուկաշինի զեկուցումը «1. Ձանգեզուրի մասին, 2. երեք հանրապետությունների մասին, 3. դրամանիշների պատրաստման էքսպեդիցիայի մասին, 4. Նախիջևանի երկրամասի հետ հարաբերությունների մասին, 5. մաքսատների հանձնման մասին և 6. տնտեսական միավորման ձևերի մասին» և որոշում հանձնարարել Մյասնիկյանին ՌԿ(Բ)Կ կոմբյուրոյի նիստում պաշտպանել Հայկոմկուսի կենտրոնի տեսակետը նշված հարցերի վերաբերյալ²⁵:

Թե ինչպես Մյասնիկյանը կատարեց Հայկոմկուսի կենտրոնի պլենումի որոշումը հանրապետությունների միջև սահմանների ճշտման հարցում, այստեղ չենք քննարկի, քանի որ դուրս է մեր ուսումնասիրության շրջանակներից, թեև արժեր խոսել նրա պասիվ կեցվածքի մասին հատկապես Լեռնային Ղարաբաղի և Ախալքալաքի գավառի պատկանելության հարցերում: Ինչ վերաբերում է Նախիջևանի երկրամասի հետ հարաբերությունների հարցին, ապա Հայաստանը ոչ միայն ձգտում էր նորմալ հարաբերություններ պահպանել Նախիջևանի հետ, այլև իր սուղ միջոցներից բաժին էր հանում նրան, ամեն կերպ ձգտում օգնել: Այսպես, մայիս ամսին Հայաստանի ղեկավարությունը երկու անգամ անդրադարձել է Նախիջևանին օգնելու խնդրին: Մայիսի 14-ին (1921 թ.) Նախիջևանի հեղկոմի նախագահ Կադիմովից ստացված հեռագրի առթիվ Հայաստանի արտգործոցը դիմում է Հայհեղկոմի նախագահ Մյասնիկյանին հետևյալ գրությամբ. «Աչքի առաջ ունենալով Նախիջևանի և Գողթան գավառների տնտեսական ծանր դրությունը, կարծում են, որ Պարսկաստանում գնած ցորենից կարելի է բաց թողնել Նախիջևանի հեղկոմին մի քանի հարյուր փուֆ: Միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ են համարում հրավիրել Հայաստանի առողջապահության և սոցիալական ապահովության կոմիսարիատներին միջոցներ փնտրել հիշյալ գավառներին հասցնելու բժշկական և ուրիշ տեսակի օգնություն»²⁶: Իսկ մայիսի 31-ին ժողկոմխորհի նախագահության նիստում լսվում է Նախիջևանի հեղկոմին 15 մլն ռուբլի բաց թողնելու խնդիրը և որոշվում.

«ա) Բաց թողնել Նախիջևանի հեղկոմին 15 մլն. ռուբլի վարկ,

բ) Բաց թողնել այդ գումարը մի քանի նվազով (ա. 5 մլն.),

գ) Պահանջել Պարժողկոմից և Ֆինժողկոմից մինչև այժմ Նախիջևանի հեղկոմին ուղարկած ապրանքների ու դրամների, ինչպես նաև այնտեղից ստացված ապրանքների հաշիվը»²⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, Նախիջևանի երկրամասը Ադրբեջանի հովանավորությանը հանձնելուց հետո էլ Հայաստանը շարունակում էր նրան օգնելու իր այն քաղաքականությունը, որ որդեգրել էր Կասյանի գլխավորած հեղկոմը դեռևս 1920 թ. դեկտեմբերին՝ հանրապետության աղքատիկ բյուջեից անվերադարձ հատկացնելով 20 մլն ռուբլի: Այն ժամանակ դա քաղաքական ենթատեքստ ուներ: Ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում Հայաստանը այս անգամ, փաստաթղթում ոչինչ չի ասված: Բայց եթե նկատի առ-

²⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, փ.1, գ. 15, թ. 3:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 4:

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 87, թ. 8:

²⁷ Նույն տեղում, գ. 17, թ. 52:

նենք այն իրողությունը, որ Կողբի աղահանքերը Թուրքիային անցնելուց հետո Հայաստանը շահագրգռված էր Նախիջևանի աղահանքերով, ուստի դժվար չէ գուշակել, որ նպատակը աղահանքերի շահագործմանը նպաստելն էր, որոնք, փաստորեն, չէին գործում: Դա երևում է նաև «Գ» կետի բովանդակությունից (պահանջվում էր ներկայացնել նաև Նախիջևանից ստացված ապրանքների հաշիվը): Իսկ Նախիջևանը Հայաստանին միմիայն աղ կարող էր մատակարարել:

Առաջ անցնելով ասենք, որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը հետագայում էլ շարունակեց Նախիջևանին տնտեսական օգնություն ցույց տալու գործը՝ նպաստելով նրա տնտեսական զարգացմանը: Մասնավորապես սեպտեմբերի 5-ին Կովբյուրոյի նիստում Մյասնիկյանի առաջարկությամբ լսվեց Նախիջևանին օգնելու հարցը և ընդունվեց որոշում.

«ա) Աղի հարցը կարգավորելու համար ուղարկել հանձնաժողով՝ ենթարկելով այն Կովբյուրոյի ԿԿ-ի տնտեսական բաժնին:

բ) Նախիջևանի երկրամասի վերաբերյալ բոլոր տնտեսական որոշումները իրականացնել նրա ԺՏԽ-ի (ժողտնտխորհի) միջոցով:

գ) **Ընդունել ընկ. Մյասնիկովի (Մյասնիկյանի) առաջարկությունը և Հայաստանի ԿԿ-ին առաջարկել բաց թողնել Նախիջևանի երկրամասի համար 20 000 ռ. ոսկով:**

դ) Առաջարկել Կովբյուրոյի ԿԿ-ին իր միջոցներից բաց թողնել Նախիջևանի երկրամասի համար 20 000 ռ. ոսկով:

ե) Հատկացվող ոսկին գլխավորապես պետք է օգտագործվի բնակչության համար անասունների գնման նպատակով:

զ) **Ընդունել ընկ. Մյասնիկովի առաջարկությունը և Հայաստանի ԿԿ-ին առաջարկել ամենալուրջ ուշադրություն դարձնել Նախիջևանի երկրամասին մանուֆակտուրայով և դրամանիշներով օգնելուն:**

է) Առաջարկել միացյալ արտառևտրին (օճբեիտորգ-ին²⁸) հատկացնել Նախիջևանի երկրամասին ամսական տասը վագոն հացահատիկ:

ը) Նախիջևանի երկրամասի բոլոր հայտերը անցկացնել օճբեիտորգ-ով:

թ) Ընկ. Կազիևին ազատել աշխատանքից Նախիջևանի երկրամասում և առաջարկել Ադր. ԿԿ-ին առաջադրելու մեկ ուրիշ թեկնածություն»²⁹ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Ահա այսպես, Հայաստանը շարունակում է օգնել Նախիջևանի տնտեսական զարգացմանը, ինչ չենք կարող ասել Նախիջևանի հովանավոր պետության՝ Ադրբեջանի մասին: Դա այնքան ակնառու էր դարձել, որ Լեգրանը, դեռևս մայիսի 27-ին Ադրբեջանի արտագործող կոմ Մ. Դ. Հուսեյնովին հասցեագրած նամակում խոսելով այն մասին, որ անհրաժեշտ է ավելի սերտ կապ պահպանել իր հետ (ապրիլին Լեգրանը նշանակվել էր ՌԽՖՍՀ լիազոր նորկայացուցիչ Հայաստանում, Վրաստանում և Ադրբեջանում), ապահովել մշտական տեղեկատվություն Ադրբեջանի գործերի մասին, ուղարկել Բաքվի՝ մայիսի 7-ի խորհրդակցության արձանագրությունը և այլն, միաժամա-

²⁸ օճբեիտորգ-ը (միացյալ արտառևտուր) ստեղծվել է 1921 թ. հունիսի 2-ին Բաքվում Ֆ. Մախարաձեի, Ալ. Մյասնիկյանի և Ն. Նարիմանովի ստորագրած համաձայնագրով, որով միավորվում էր Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի ազգային առևտուրը:

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, փ. 3, գ. 68, թ. 22:

նակ ավելացնում է, թե «**հատկապես անհրաժեշտ է ժամանակին մեզ հայտնել այն ամենի մասին, ինչ ձեռնարկվում է Ձեր և Ադրբեջանի ԺՏԽ-ի կողմից Նախիջևանի վերաբերյալ**»³⁰ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Իսկ ի՞նչ էր ձեռնարկում Ադրբեջանը: Պարզվում է, որ Ադրբեջանի ղեկավարությանն ավելի շատ հետաքրքրում էր ոչ այնքան Նախիջևանի տնտեսական զարգացումը, որքան նրան Հայաստանի ազդեցությունից զերծ պահելու հարցը: Այդ մասին են վկայում այն մի շարք գրությունները, որ Ադրբեջանի ղեկավարությունը ուղարկել է Կովբյուրոյի ղեկավարությանն ամեն անգամ, հենց որ Հայաստանը Նախիջևանին օգնելու նախաձեռնությամբ է հանդես եկել: Այսպես, Նախիջևանին 15 միլ. ռուբլի վարկ տրամադրելու Հայաստանի կառավարության մայիսի 31-ի որոշմանը հետևեց Ադրբեջանի արտգործոժողկոմ Հուսեյնովի հունիսի 12-ի հեռագիրը՝ «Երևան, արտգործոժողկոմ Մռավյանին, Թիֆլիս՝ ընկ. Օրջոնիկիձեին և ընկ. Լեգրանին», իսկ Կովբյուրոյի սեպտեմբերի 5-ի նիստում Մյասնիկյանի՝ Նախիջևանին օգնելու մասին հարցադրմանը հետևեց հոկտեմբերի 10-ի բողոքի նամակը Կովբյուրոյին:

Հուսեյնովի հեռագրում խոսվում է այն մասին, որ «Երևանի որոշ ընկերների գործունեության հետևանքով», որոնք իբրև թե «թույլ կողմնորոշվելով ստեղծված միջազգային իրադրության մեջ և անբավարար պատկերացում ունենալով Նախիջևանի նկատմամբ մեր ընդհանուր քաղաքականության հարցում», ստեղծվել է մի դրություն, որը հղի է անբարենպաստ բարդությանը Մոսկվայի պայմանագրի համաձայն Նախիջևանի երկրամասի հարցի լուծման գործում: Այնուհետև, վկայաբերելով երկու աննշան փաստ (Հայաստանի կարմիր բանակի ռեգիստրացիոն բաժնի պետ Յուզբաշևի պահանջը Ջուլֆայում անտակտ պահվածքի պատճառով ձերբակալված Հաջի Սաֆիի ազատ արձակման և Շանգիլի կալվածքի մի մասի օգտագործման նպատակով Հայաստանի Հողօժողկոմի կողմից Ծատուրյանցներին տրված մանդատի մասին), հետևություն է անում, թե Հայաստանից գործուղված մարդիկ իրենց այնպես են պահում, որ կարծես թե Նախիջևանը դուրս չի եկել Հայիեղկոմի ենթակայությունից ու ավելացնում, թե «հազիվ թե կարելի է հուսալ, որ որոշ ընկերների նման գործողությունները **աննկատ կմնան սահմանակից շրջանների թուրքական հրամանատարության ուշադրությունից և նրանց կողմից առաջ չի բերի Նախիջևանի երկրամասի նկատմամբ հավակնության փորձ՝ Մոսկվայի պայմանագիրը չօգտագործելու պատրվակով**»³¹ (ընդգծումը մերն է - Է. Ջ.):

Դարձյալ թուրքական գործոն, դարձյալ սպառնալիք, որն այժմ արդեն հնչում է Ադրբեջանի արտգործոժողկոմի շուրթերից: Սակայն նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ հասցեատերերը անպատասխան են թողել Հուսեյնովի այս հեռագիրը, պետք է ենթադրել, որ թուրքական սպառնալիքը որևէ կերպ չի ազդել նրանց վրա: Գուցե այդ է պատճառը, որ հոկտեմբերի 10-ին Կովբյուրո ուղարկված գաղտնի նամակում այլևս չի օգտագործվում թուրքական գործոնը, այլ ուղղակի խոսվում է այն մասին, որ հայկական կառավարությունը իր համար «բավարար չափով չի պարզել Հայաստանի և Նախիջևանի երկրամա-

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 11, թ. 241:

³¹ Նույն տեղում, գ. 14, թ. 101:

սի փոխհարաբերությունների բնույթը», խառնվում է Նախիջևանի ներքին գործերին՝ այդ միջամտությունը հասցնելով մինչև մանր խնամակալության աստիճանի և դարձյալ վկայակոչում երկու դեպք. 1. Հայաստանի կողմից Նախիջևան գործուղված ռեզիստրացիոն բաժնի ներկայացուցիչ Սայադյանի գործունեությունը, որն իբր գործում է միանգամայն ինքնուրույն՝ առանց հաշվի նստելու տեղական իշխանությունների և կուսակցական կազմակերպության հետ, և 2. իբրև թե Հայաստանի կոմերիտմիության ԿԿ-ի կողմից Նախիջևանի կոմերիտմիության կազմբյուրոյի պատասխանատու քարտուղար նշանակված Ռզա Ախունդովի գործունեությունը, որն իբր զբաղված է կեղծ տեղեկություններ հաղորդելով Հայկոմկուսի Կենտկոմ Նախիջևանի ներքին դրության մասին և այլն, ու դարձյալ առանց տեղական կուսակցական կազմակերպության գիտության³²: Իսկ վերջում ավելացվում է, թե «Ադրբեջանի Կոմկուսի Կենտկոմը նման երևույթը համարում է աննորմալ և խնդրում է Կոմբյուրոյին համապատասխան ցուցում տալ Հայկոմկուսի Կենտկոմին Նախիջևանի և Հայաստանի փոխհարաբերությունների բնույթի մասին ու բացատրել, որ նոր ազատագրված հանրապետություններում առավել արգասաբեր խորհրդային և կուսակցական շինարարության համար անհրաժեշտ է բարեկամական սերտ հարաբերությամբ աշխատանք, և որ Հայկոմկուսի Կենտկոմը Նախիջևանի տարածքում իր ամեն մի միջոցառում պետք է իրականացնի Ադրբեջանի կոմկուսի ԿԿ-ի գիտությամբ և համաձայնությամբ»³³:

Ինչ խոսք, հունիսյան հեռագրի համեմատությամբ այս գաղտնի նամակն իր բովանդակությամբ ավելի մեղմ է, այնտեղ չկա Մոսկվայի պայմանագրի և թուրքական սպառնալիքի մասին հիշեցում: Ինչո՞վ բացատրել: Հավանաբար այդ սպառնալիքի նկատմամբ Կոմբյուրոյի ղեկավարության արհամարհական վերաբերմունքով: Բայցևայնպես չի կարող զարմանք չպատճառել այն համառությունը, որով Ադրբեջանի ղեկավարությունը փորձում էր հեռու պահել Հայաստանը Նախիջևանից, կտրել նրանց միջև ամեն մի կապ: Թեև հանուն արդարության պետք է նշել, որ այս գաղտնի նամակն էլ չէր արժանացել Կոմբյուրոյի ղեկավարության առանձնակի ուշադրությանը, ինչի մասին կարող է վկայել թեկուզ այն փաստը, որ այդ նամակը Հայաստանի ղեկավարությանն է հանձնվել շուրջ երկու ամիս անց՝ դեկտեմբերին: Հայկոմկուսի Կենտկոմի դեկտեմբերի 29-ի նիստում լսվում է Հայաստանի կողմից Նախիջևանի ներքին գործերին միջամտելու Ադրբեջանի բողոքի մասին հարցը և որոշվում «ամենավճռական կերպով հերքել» ներկայացված մեղադրանքը Կոմբյուրոյին, Ադրկոմկուսի ԿԿ-ին և Նախիջևանի երկրկոմին ուղղված հատուկ նամակով³⁴: Իսկ նամակում, որի տակ դրված է Հայկոմկուսի Կենտկոմի քարտուղար Լուկաշինի ստորագրությունը, հայտնվում էր, որ «ոչ մի միջամտություն Նախիջևանի ներքին գործերին, առավել ևս մանր խնամակալություն, ՀԿԿ ԿԿ-ի կողմից չի եղել: Միակ «միջամտությունը» դրսևորվել է Կենտկոմի քարտուղար ընկ. Լուկաշինի կողմից Ձեր կողմից հիշատակված Սայադյանի հետ կանչման դեպքում՝ նրա աշխատանքի մասին ինֆորմացիա ստանալուց հետո»: Այնուհետև, մատնանշելով այն փաստը,

³² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 116, փ. 5, թ. 31:

³³ Նույն տեղում:

³⁴ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 15, փ. 1, թ. 48:

որ Սայադյանը Նախիջևան էր գործուղվել պատերազմական իրադրության պայմաններում, և այն էլ՝ ոչ թե ՀԿԿ Կենտկոմի, այլ ռեզիստրացիոն բաժնի կողմից, իսկ Ախունդովը գործուղվել է Նախիջևան ոչ թե Հայաստանի, այլ «Կոմերիտմիության Կոլբյուրոյի Կենտկոմի գիտությանը, համաձայնությանը և կարգադրությանը», Հայկոմկուսի Կենտկոմը ափսոսանք է հայտնում «Ադրբեջանի պատասխանատու քաղաքական ղեկավար Կիրովի նամակի կապակցությամբ», որը հիմնված է կեղծ տեղեկատվության վրա և առաջարկում է «**Նախիջևանի հետ կապված թյուրիմացությունների, խոսակցությունների և կոնֆլիկտների վերջնական վերացման նպատակով ստեղծել կուսակցական-քննչական հանձնաժողով և կեղծ ինֆորմացիա ներկայացնելու համար մեղավորներին ենթարկել օրինական պատասխանատվության**»³⁵ (ընդգծումը մերն է - Է. Չ.):

Ճիշտ է, հանձնաժողով չստեղծվեց, և կեղծ տեղեկատվության հեղինակները չպատժվեցին, բայց նաև Լուկաշինի վճռական բողոքը ևս անհետևանք չմնաց: Ամեն դեպքում, մի որոշ ժամանակ ադրբեջանական ղեկավարությունը դադարեց Նախիջևանի ներքին գործերին միջամտելու ուղղությամբ Հայաստանի կառավարությանը մեղադրանքներ ներկայացնելուց: Միաժամանակ տեղին ենք համարում մատնանշել, որ հայկական կողմը ցուցաբերում էր նրբանկատություն և նույն կերպ չէր պատասխանում Ադրբեջանի ղեկավարությանը: Մինչդեռ իրականում Հայաստանն ավելի հիմքեր ուներ բողոքելու Նախիջևանի կողմից իր ներքին գործերին միջամտելու առումով: Այսպես, արխիվային մի փաստաթղթից տեղեկանում ենք, որ հուլիսի 30-ին ՀԽՍՀ ժողկոմխորհը որոշում է կայացրել վեդիբասարցիներին 4000 արշին մանուֆակտուրա բաժանելու մասին և այդ նպատակով Վեդի է գործուղել Բ. Էֆենդիևին և Կ. Այվազյանին, որոնք օգոստոսի 7-ին կազմակերպել են միտինգ ու նաև ելույթ ունեցել ընթացիկ հարցերի և Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների փոխհարաբերությունների մասին: Սակայն ելույթներից անմիջապես հետո վեդիբասարցիները հայտարարել են, որ իրենք ցանկանում են միանալ Նախիջևանին, որտեղից ստանում են աղ, հաց և այլն: Եվ միայն Վեդիբասարի Կարմիր տաբորի հրամանատար Աբաս Կուլի բեկի սպառնալից ելույթից հետո վեդիբասարցիները կես ժամ առանձին խորհրդակցելուց հետո հայտարարել են, թե իրենք մոլորված են եղել, և միմիայն այժմ իրենց պարզ դարձավ, որ «խորհրդային Հայաստանը և խորհրդային Նախիջևանի երկրամասը, դրանք երկու եղբայրներ են, ուստի մենք այսօրվանից միանում ենք խորհրդային Հայաստանին»³⁶: Իսկ հոկտեմբերի 14-ին խորհրդային Հայաստանի ներքին գործերի ժողկոմատում Վեդիբասարից ստացված մի գրության մեջ ասված է, որ տեղի ազգաբնակչության մեջ հակահայկական ուժեղ տրամադրություններ կան, որոնք արդյունք են Նախիջևանից ուղարկված գաղտնի գործակալների ակտիվ գործունեության, և որպես օրինակ վկայակոչում են հենց այդ օրերին Նախիջևանից Վեդիբասար 8000 փուֆ աղ ուղարկելու փաստը, ինչը մեծապես օգտագործվել է հակահայկական ազիտացիա մղելու համար: «Ահա տեսնում եք, - ասում են գործակալները բնակիչներին, -

³⁵ Նույն տեղում, թ. 251:

³⁶ Նույն տեղում, գ. 32, փ. 3, թ. 82:

Հայաստանի խորհրդային իշխանությունը ձեզ ոչինչ չի տալիս, իսկ Նախիջևանի խորհրդային իշխանությունը ձեզ ամեն ինչ է տալիս և եթե դուք միանաք Նախիջևանին, ապա այն ժամանակ ամեն ինչ կստանաք»³⁷:

Տեղյա՞կ էր արդյոք Ադրբեջանի ղեկավարությունը Հայաստանի տարածքում նախիջևանցիների այդ գաղտնի գործակալների գործունեության մասին, թե ոչ՝ միանշանակ պատասխանել չենք կարող: Բայց որ Կարսի կոնֆերանսի օրերին վեդիբասարցիների պատվիրակության Կարսում հայտնվելը և Վեդու շրջանը Նախիջևանին միացնելու ուղղությամբ աշխատանք տանելը պատահական չէր և կատարվել էր ոչ միայն Նախիջևանի, այլև Ադրբեջանի ղեկավարության գիտությանը, իսկ գուցեև գաղտնի հրահանգով, անառարկելի է³⁸:

Վերադառնալով «Եռանկյունի գոտու» խնդրին՝ հարկադրված ենք արձանագրել, որ արխիվներում շատ չնչին բան է պահպանվել Նախիջևանի հյուսիսարևմտյան հատվածում սահմանի ճշտման գործընթացի մասին: Նախ ասենք, որ Չիչերինին այլևս չէր հետաքրքրում այդ հարցը, նա կարծես թե բավարարվել էր այդ կապակցությամբ ապրիլին տրված հանձնարարություններով և չէր հետևում գործընթացին, նույնիսկ երբ դրանք խախտվում էին: Այսպես, օրինակ, Ադրբեջանի կողմից «Եռանկյունի գոտու» հարցի լուծումը հանձնարարված էր Շահթախթինսկուն, ինչի մասին վկայություն կա Լեգրանի՝ Ադրբեջանի արտգործօրդկոմ Յուսեյնովին ուղարկած մայիսի 27-ի նամակում: «**Ինչ որ բան անո՞ւմ է ընկ. Շահթախթինսկին**, - հարցնում է Լեգրանը Յուսեյնովին, - **Բեկզադյանի հետ միասին պարզելու համար Նախիջևանի մարզի հյուսիսային սահմանի ուղղման հարցը**» (ընդօժույթ մերն է - Է. Ջ.): Մինչդեռ, ինչպես արդեն վերը տեսանք, Չիչերինը դեմ էր Շահթախթինսկու թեկնածությանը թե՛ «Եռանկյունի գոտու» խնդրի լուծման, թե՛ թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսին նրա մասնակցության հարցում, ինչի մասին նա պարզ արտահայտվել էր Բեկզադյանի հետ ունեցած զրույցում, իսկ վերջինս էլ այդ մասին հայտնել էր Շավերդովին և Աթաբեկովին հասցեագրած հեռախոսագրում: Բայց, ինչպես երևում է, Շահթախթինսկին Ադրբեջանի համար անփոխարինելի գործիչ էր որպես դիվանագետ, ուստի և նրան է հանձնարարվում ոչ միայն Հայաստանի հետ Նախիջևանի հյուսիսարևմտյան սահմանի ճշտման հարցը, այլև իր երկիրը թուրք-անդրկովկասյան կոնֆերանսում ներկայացնելու պատիվը: Իսկ Հայաստանի ղեկավար գործիչները, ինչպես երևում է, կա՛մ մոռացության էին տվել Չիչերինի կարծիքը, կա՛մ էլ ուղղակի չէին փորձել հակադրվել Ադրբեջանին՝ դա համարելով նրա ներքին գործը:

Ինչևէ, թե ինչպիսի լուծում ստացավ «Եռանկյունի գոտու» հարցը Կարսի կոնֆերանսում, կտեսնենք քիչ հետո, իսկ առայժմ ծանոթանանք Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող երկու փաստաթղթերի, որոնցում շոշափված է մեզ հետաքրքրող հարցը: Դրանցից առաջինը «Մեմորանդում» (հուլիսի 19) է՝ Կարսում Թուրքիայի հետ առաջիկա կոնֆերանսում քննարկման համար Հայաստանի կողմից առաջարկվող հարցերի,

³⁷ Նույն տեղում, գ. 65, փ. 3, թ. 6:

³⁸ Տե՛ս Է. Ա. Չոհրաբյան, Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները, Եր., 1979, էջ 281:

իսկ երկրորդը՝ «Պայմանագրի նախագիծ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև»: Երկու փաստաթղթերն էլ թվագրված չեն, բայց դատելով նրանց բովանդակությունից (հատկապես Նախիջևանի հարցում)՝ դժվար չէ ենթադրել, որ «Մեմորանդումը» կազմվել է ավելի վաղ՝ դեռ մինչև «Եռանկյունի գոտու» հարցում Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև համաձայնության կայացումը՝ հավանաբար հունիսին: Այսպես, օրինակ՝ քաղաքական հարցերի բաժնում³⁹ նախատեսվում էր սահմանների ուղղում երեք մասերում. ա) Սուրմալուի գավառում (առաջարկվում էր Կողբի աղահանքերի շրջանը թողնել Հայաստանին), բ) Նախիջևանի երկրամասի հատվածում և գ) Արփաչայի չեզոք գոտում (առաջարկվում էր այն ընդլայնել և այնտեղ մտցնել թուրք-հայկական խառը վարչություն):

Մեզ հետաքրքրողը «Բ» կետն է, որտեղ ասված էր, որ առաջարկվում է «Նախիջևանի երկրամասի նկատմամբ հովանավորությունը հանձնել Հայաստանին կամ էլ հաստատել նոր սահման Քյանդը-Խոկ-Ազնաբերդ-Սուլթան-բեկ գծով և այնուհետև ուղիղ գծով մինչև Կյուկի-Դաղ լեռը»⁴⁰ (ընդգծումը մերն է - Է. Ձ.): «Մեմորանդումը» նաև անդրադառնում էր երկրամասի հովանավորությունը Հայաստանին հանձնելու պահանջի հիմնավորմանը՝ արձանագրելով, որ Մոսկվայի պայմանագրով Նախիջևանի երկրամասի՝ որպես ինքնավար միավորի առանձնացումով «Հայաստանը զրկվում է՝ առաջին, միակ հարմար ուղուց, որը նրա կենտրոն Երևանը կապում է Դարալագյազի և Ջանգեզուրի հետ (Բաշ-Նորաշեն-Արփի-Քեշիշքենդ ճանապարհը), երկրորդ, կորցնում է հարուստ բամբակի և աղի շրջանները և երրորդ՝ անմիջական կապը Պարսկաստանի հետ»⁴¹: Ինչ վերաբերում է Քյանդը-Խոկ-Ազնաբերդ-Սուլթան-բեկ գծով անցկացվելիք սահմանագծին, ապա, թեև դրա համար «Մեմորանդումը» որևէ բացատրություն չի տալիս, բայց նայելով քարտեզին՝ դժվար չէ հասկանալ, որ այն կազմողները նկատի են ունեցել Արփա գետի ջրերով ոռոգվող Շարուրի դաշտի այդ հատվածը (Շահթախթիից հյուսիս-արևմուտք), որտեղ կային բամբակի հարուստ պլանտացիաներ:

Այսպիսին է «Մեմորանդումի»՝ Նախիջևանին վերաբերող մասը: Քննարկվել է այն Ադրբեջանի հետ բանակցություններում, թեկուզ, ասենք, «Եռանկյունի գոտու» հարցի կապակցությամբ: Կարծում ենք, որ ոչ: Այդ մասին ոչ մի հիշատակություն չի պահպանվել ո՛չ արխիվներում, ո՛չ էլ մամուլում: Հիշատակություն չի պահպանվել անգամ «Եռանկյունի գոտու» բաժանման շուրջ Բեկզադյանի և Շահթախթինսկու միջև բանակցությունների մասին: Կարծես թե դրանք չեն էլ եղել: Իսկ որ «Եռանկյունի գոտին» ոչ թե ամբողջությամբ է տրվել Հայաստանին, ինչպես Չիչերինն էր ասում,

³⁹ «Մեմորանդումն» ուներ տնտեսական հարցերի մի ամբողջ շարք՝ Թուրքիային որոշ տոկոս հատկացնելու պայմանով Հայաստանին իրավունք վերապահել շահագործելու Կարսի մարզում՝ Օլթիի քարածխի, Կաղզվանի մկնդեղի հանքերը և Սարիղամիշի անտառները, Սուրմալուի գավառում՝ Կողբի աղահանքերը, եթե դրանք չվերադարձվեն Հայաստանին: Առաջ էր քաշված նաև Թուրքիայի հետ արտաքին առևտրի (կողմերի առավել բարենպաստման սկզբունքով), վերաբնակեցման հարց (անարգելք հայրենիք վերադառնալու սկզբունք) և այլն (մանրամասն տես ՅԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 11, թ. 167-168):

⁴⁰ Նույն տեղում, թ. 167:

⁴¹ Նույն տեղում:

այլ բաժանվել է Նախիջևանի և Չայաստանի միջև և այն էլ դեռ մինչև Կարսի կոնֆերանսը, դա երևում է «Չայաստանի և Թուրքիայի միջև պայմանագրի նախագծից»՝ կազմված Չայաստանի կառավարության կողմից: 14 հոդվածներից բաղկացած այդ փաստաթղթի 3-րդ հոդվածը նվիրված է Նախիջևանի երկրամասի կարգավիճակին: Նրանում ասված է, որ «երկու պայմանավորվող կողմերը համաձայն են, որ Նախիջևանի մարզը ներկա պայմանագրի I (B) հավելվածում նշված սահմաններում կազմում է ինքնավար տարածք Ադրբեջանի հովանավորության տակ»⁴²:

Սա առաջին պաշտոնական փաստաթուղթն է, որում արձանագրված է Խորհրդային Չայաստանի համաձայնությունը Նախիջևանի երկրամասը Ադրբեջանի հովանավորության տակ դնելուն, և միաժամանակ չեղյալ է հայտարարված այդ հովանավորությունը Չայաստանին հանձնելու վերաբերյալ «Մեմորանդումում» առաջ քաշված պահանջը: Բայց պարզվում է, որ դա միակ զիջումը չէ, որ կատարել է Չայաստանը Նախիջևանի հարցում: I (B) հավելվածում Նախիջևանի երկրամասի տարածքի նկարագրությունից պարզ է դառնում, որ Չայաստանի կառավարությունը հրաժարվել է նաև «Մեմորանդումում» առաջ քաշված մյուս պահանջից (սահմանագիծը անցկացնել Քյանդը-Խոկ-Ազնաբերդ-Սուլթան-բեկ գծով), և որ առանձնապես կարևոր է՝ զիջել է նաև «Եռանկյունի գոտու» հարցում՝ համաձայնելով նրա բաժանմանը այնպես, որ իրեն բաժին է ընկել միայն նշված գոտու հյուսիսային մասը (Արարատ կայարանից մինչև Արազդայան կայարան)՝ մնացածը (Արազդայանից մինչև Գայլի Դրունք վայրը) թողնելով Նախիջևանին: Ահա Չայաստանը Նախիջևանից բաժանող սահմանագիծը, որ նշված է պայմանագրի նախագծի I (B) հավելվածում. «Գյուղ Ուրմիակայ. Արազդայան (միայն) – լեռ Դաշ-Բուրուն (4108) – լեռ Բոհարսըխ (6607) – լեռ 6629 – լեռ Քյոմուրլու-դաղ (6639) – լեռ 3080 – լեռ Սայաթ-դաղ (7868) - գյուղ Կուրթ-Կուլաղ լեռ Գամեսուր-դաղ (8160) – լեռ 8022 – լեռ Կյուկի-դաղ (10282) և Նախիջևանի գավառի նախկին արևելյան վարչական սահմանը»⁴³:

Ի՞նչ բացատրություն կարող ենք տալ նշված սահմանագծին: Եթե «Մեմորանդումում» առաջ քաշված պահանջներից նահանջելը կարելի է բացատրել Մոսկվայի պայմանագրի պարտադիր լինելու պայմանով, ապա նույն բանն ասել «Եռանկյունի գոտու» մասին չենք կարող: Մոսկվայի կոնֆերանսի նյութերին ծանոթանալիս մենք տեսանք, որ թուրքական պատվիրակության հետ Չիչերինի երկար բանավեճից հետո կողմերը ի վերջո համաձայնեցին, որ Գայլի Դրունքից հյուսիս-արևմուտք ընկած «Եռանկյունի գոտու» հատվածը (նույնն է, թե Երևանի գավառի հարավարևմտյան մասը) համարվում է վիճելի և նրա պատկանելության հարցը կլուծի Չայաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի ներկայացուցիչներից կազմված հանձնաժողովը: Իսկ երբ Բաքվի խորհրդակցությունը (մայիսի 7-ին) Չայաստանի և Ադրբեջանի ներկայացուցիչներին հանձնարարեց լուծել այդ հարցը և միասնական կարծիքով հանդես գալ Թուրքիայի հետ կայանալիք կոնֆերանսում, ապա մի պահ թվաց, թե գոնե այդ հարցը

⁴² Նույն տեղում, թ. 155:

⁴³ Նույն տեղում, գ. 23, թ. 37:

կլուծվի Հայաստանի օգտին, առավել ևս, որ խորհրդակցությունում Շահթախթինսկին հայտարարեց, որ Ադրբեջանը միշտ էլ իր ծայրագույն սահմանը համարել է Գայլի Դրունքը: Բայց դա տեղի չունեցավ, ինչպես արդեն նշեցինք, Արագոյայանից Գայլի Դրունք հատվածը մնաց Նախիջևանի կազմում: Ինչո՞վ բացատրել. արդյո՞ք դա արդյունք էր «տեղացի, գիտակ ընկերների» կողմից սահմանագծի ճշտման, ինչպես դա, հավանաբար, հրամցրել է Շահթախթինսկին իր հայ գործընկերոջը, թե՞ դարձյալ գործ ունենք թուրքական գործոնի, ավելի ճիշտ՝ Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև ընդհանուր սահման ունենալու երկուստեք ձգտման հետ: Եվ թեև ադրբեջանցի պատմաբաններն այդ հարցին երբեք չեն անդրադարձել (ո՛չ նախկինում՝ խորհրդային ժամանակաշրջանում, և ո՛չ էլ մեր օրերում), իսկ մեր արխիվներում էլ բացարձակապես ոչինչ չի պահպանվել, բայցևայնպես կարծում ենք, որ այս հարցում ևս, ինչպես որ Նախիջևանի հարցի լուծման գործում ընդհանրապես, մենք գործ ունենք թուրք-ադրբեջանական ընդհանուր սահմանի ստեղծման փաստի հետ:

ЭДИК ЗОГРАБЯН – *Нахичеванский вопрос накануне Карсской конференции.* – На Московской конференции при обсуждении границ Нахичеванской области выяснилось, что по настоянию турецких экспертов к ней была присоединена южная часть бывшего Эриванского уезда от станции Арарат до Волчьих ворот. Чичерин опротестовал это и добился компромиссного решения: точную границу установит комиссия, состоящая из представителей Армении, Азербайджана и Турции. Чичерин не мог согласиться с переходом означенного треугольника к Нахичевани, т. к. турки получили бы в таком случае общую границу с Азербайджаном. Однако 7 мая, когда этот вопрос обсуждался на совещании в Баку, Орджоникидзе предложил, чтобы представители Азербайджана и Армении изучили вопрос о правильном проведении границы на месте в согласии с национальным принципом и взглядами местного населения. Предложение Орджоникидзе было принято. Это значило, что Азербайджан воспользуется благоприятной ситуацией и определённая часть Треугольной зоны будет присоединена к Нахичевани.

EDIK ZOHABYAN – *Nakhichevan issue on the eve of Kars Conference.* - When discussing the issue of Nakhichevan borders at a conference in Moscow, it appeared that that the experts from Turkey insisted that the Southern part of the former Erivan district be annexed to Nakhichevan. Chicherin protested and was able to reach compromise to have the exact border established by the representatives from Armenia, Azerbaijan, and Turkey. Chicherin could not agree to have the mentioned triangle annexed to Nakhichevan, as the Turks would afford the opportunity to share a common border with Azerbaijan. Nevertheless, on May 7, when the mentioned issue was raised at a convention in Baku, Ordzhonikidze suggested that measures should be taken to consider the issue of establishing right borders with the representatives from Azerbaijan and Armenia in accordance with both ethnographic principles and the population preferences. This meant that Azerbaijan would take advantage of this and a certain part of the Triangle would be annexed to Nakhichevan.